

اندازه دولت؛ ضرورت استخراج نقشه حکمرانی کشور

سید مجتبی شهرآئینی | کارشناس ارشد مدیریت دولتی، گرایش خدمت‌گذاری عمومی، دانشگاه تهران

چکیده: مسئله اندازه بهینه دولت یکی از کهن‌ترین مجادلات تاریخی میان بسیاری از اندیشمندان حوزه حکمرانی جوامع بوده و نظرات متنوعی در طیف گسترده میان دولت حداقلی و حداکثری مطرح و تئوریزه شده است. این در حالی است که تفکر حسن و قبح ذاتی دولت بزرگ یا کوچک اساساً برداشتی نادرست از مسئله اندازه دولت است و آنچه از اهمیت و اولویت برخوردار است، اثربخشی و کارآمدی دولت بوده و تحقق آن در گرو استخراج نقشه حکمرانی کشور، متناسب با شرایط و نیازمندی‌های خاص کشور است. به نظر می‌رسد یکی از علل تجویز نُسَخ عمومی و کلی در تبیین اندازه بهینه دولت‌ها کم‌توجهی به ابعاد و مولفه‌های گوناگون اندازه دولت است. در صورت وجود نگاهی جامع به مسئله اندازه دولت، امکان تجویز توصیه‌های سیاستی مشخص در ارتباط با هر یک از ابعاد و مولفه‌های اندازه دولت متناسب با شرایط کشور پدید می‌آید. مقاله حاضر درصدد نمایش تصویری روشن از ابعاد و ملاحظات مسئله اندازه دولت است تا از این رهگذر، درک صحیحی از مفهوم اندازه دولت حاصل شود. بر این اساس اهم ملاحظات سنجش و مقایسه اندازه دولت‌ها با تمرکز بر شرایط ایران در قالب مولفه‌های شش‌گانه ابعاد بودجه‌ای، غیر بودجه‌ای، تصدی‌گری، منابع انسانی دولت، بارانه حامل‌های انرژی، نرخ ارز و سطوح مختلف دولت دسته‌بندی و مطرح می‌شود.^۱

کلمات کلیدی: اندازه دولت، ابعاد بودجه‌ای، تصدی‌گری، منابع انسانی

مقدمه

نفت، انقلاب، جنگ، بازسازی پس از جنگ و رشد قیمت‌ها دستخوش نوساناتی بوده است. از سویی وابستگی درآمدهای حاصل از صادرات نفت خام در این دوره تاثیر مستقیمی بر ایجاد ساختار دولتی اقتصاد داشته است. همچنین نوسانات یا تکانه‌های جهانی قیمت نفت نیز اسباب بی‌ثباتی اقتصاد و تشدید مداخلات دولت در اقتصاد ایران را فراهم کرده است (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۵).

در شکل ۲ سیر اهم برنامه‌ها و سیاست‌های حوزه نظام اداری پس از پیروزی انقلاب اسلامی نشان داده شده است. تقریباً در تمامی این سیاست‌ها و برنامه‌ها، محورهایی مرتبط با اصلاح ساختار کلان دولت، مهندسی نقش، کوچک‌سازی، منطقی‌سازی و متناسب‌سازی به چشم می‌خورد. برای مثال، قانون اساسی جمهوری اسلامی^۲، دولت را مکلف به ایجاد نظام اداری صحیح و حذف تشکیلات غیر ضروری نموده است. علاوه بر آن سیاست‌های کلی نظام اداری (ابلاغی مقام معظم رهبری) نیز بر چابک‌سازی، متناسب‌سازی و منطقی‌سازی تشکیلات

قرن‌های متمادی است که نقش و کارکرد دولت در کشور، ذهن بسیاری از اندیشمندان را به خود مشغول کرده است. این در حالی است که در جمهوری اسلامی ایران با توجه به نقش گسترده دولت در قانون اساسی و وظایف حاکمیت در تامین آموزش، بهداشت، مسکن، اشتغال، تامین اجتماعی و...، اندازه دولت افزایش یافته (حیدری، ۸۴) و تداعی‌گر نگاهی متفاوت و پرچالش در این حوزه شده است؛ بنابراین تبیین حدود اندازه و حوزه مداخلات بهینه دولت به منظور پیشینه‌سازی سطح عملکرد کشور، یک پرسش تاریخی بوده که نظریات دولت و مدیریت دولتی پاسخ‌های متعدد و متنوعی به آن داده‌اند و در این میان استخراج پاسخ متناسب با شرایط خاص کشور از ضرورت بالایی برخوردار است. تحقیقات انجام‌شده نتایج متفاوتی از اثر اندازه دولت بر رشد اقتصادی، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین شاخص‌های عملکرد کشور، ارائه می‌دهند. در شکل ۱ نمونه‌هایی از این نتایج نشان داده شده است. اندازه دولت طی چند دهه اخیر متأثر از افزایش قیمت جهانی

سادگی درک مفهوم و ماهیت این شاخص و سهولت سنجش آن امتیاز مهمی به حساب می آید اما این شاخص تمامی جوانب مفهوم اندازه دولت را پوشش نمی دهد. از این رو در بسیاری از تحقیقات انجام شده برای تحلیل و بررسی دقیق تر مفهوم اندازه دولت از شاخص های ترکیبی متناسب با ابعاد گوناگون اندازه دولت استفاده می شود. برخی از مهم ترین شاخص های سنجش اندازه دولت به شرح زیر است.

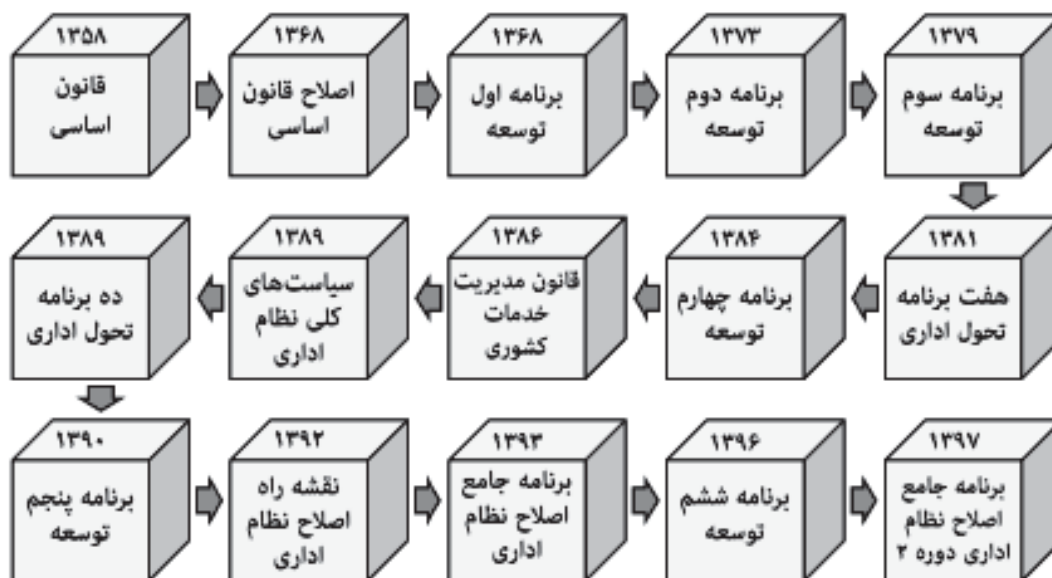
- نسبت مخارج جاری دولت به تولید ناخالص داخلی^۳
- نسبت مخارج عمرانی دولت به تولید ناخالص داخلی
- نسبت بودجه عمومی دولت به تولید ناخالص داخلی
- نسبت بودجه کل کشور به تولید ناخالص داخلی

نظام اداری در جهت تحقق اهداف چشم انداز تاکید دارد (عبدالحسین زاده و همکاران، ۱۳۹۷ با تغییر).

مفهوم اندازه دولت مانند بسیاری از مفاهیم اقتصادی و اجتماعی، مفهومی ذهنی و انتزاعی بوده و هنگامی که در قالب مولفه ها و شاخص ها تبیین می شود به صورت مشخص عینیت پیدا کرده و به سادگی قابل درک است؛ بنابراین هر چند شاخص سازی و کمی سازی مفهوم اندازه دولت ضروری به نظر می رسد اما لازم است با در نظر داشتن مزایا و کاستی های شاخص های تعیین شده و توجه به نقاط قوت و ضعف آنها، توصیه های سیاستی تجویز شوند. بر این اساس مرسوم ترین شاخص سنجش اندازه دولت، نسبت مخارج عمومی دولت به تولید ناخالص داخلی است. هر چند

شکل ۱. نتایج متفاوت تاثیر اندازه دولت بر رشد اقتصادی (کمبجانی و حق شناس، ۹۳)

شکل ۲. سیاستها و برنامه های مرتبط با نظام اداری پس از انقلاب اسلامی

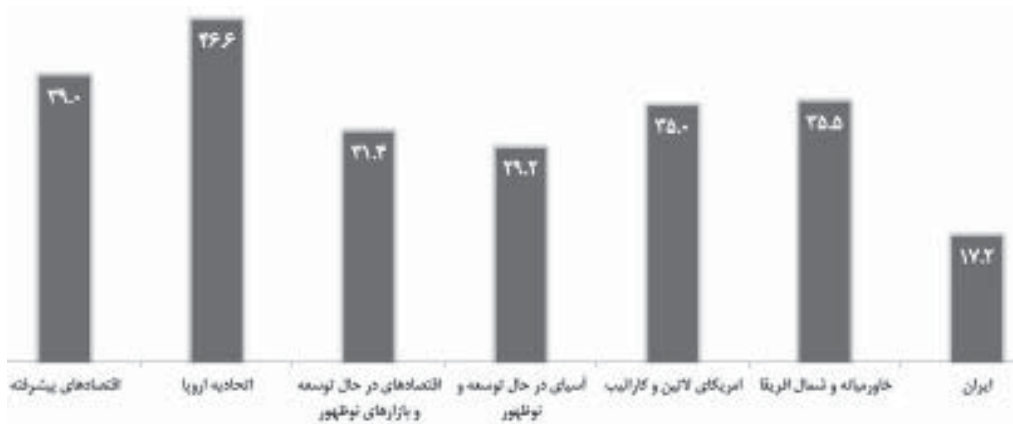
- نسبت بودجه شرکت‌های دولتی به تولید ناخالص داخلی
- نسبت کسری بودجه به تولید ناخالص داخلی
- نسبت درآمدهای مالیاتی به تولید ناخالص داخلی (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۸۶)
- کل مخارج دولت به تولید ناخالص داخلی
- کل درآمدهای مالیاتی دولت به تولید ناخالص داخلی
- نسبت ارزش کل تولیدات شرکت‌های دولتی به تولید ناخالص داخلی
- معیار تعداد کارکنان دولت و سهم اشتغال بخش دولتی نسبت به مجموع اشتغال کشور (قلی‌پور، ۱۳۹۵: ۶۳ و ۷۷)

اندازه دولت در آمارها و گزارش‌های بین‌المللی

آمارها و گزارش‌های بین‌المللی، تحلیل‌های متفاوتی از

وضعیت اندازه دولت در ایران مطرح می‌کنند. صندوق بین‌المللی پول^۴ در سال ۲۰۱۵ بر اساس شاخص نسبت کل مخارج عمومی دولت به تولید ناخالص داخلی، اندازه دولت ایران را نهمین اندازه دولت کوچک جهان مطرح می‌کند. بر این اساس، در نمودار ۱ وضعیت این شاخص برای ایران و مناطق مختلف اقتصادی جهان نشان داده شده است (معاونت بررسی‌های اقتصادی اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی تهران، ۱۳۹۵)؛ بنابراین از این منظر اندازه دولت ایران بسیار کوچک ارزیابی شده است.

این در حالی است که بنیاد هریتیج^۵ شاخص اندازه دولت را بر اساس سه مولفه مخارج دولت^۶، بار مالیاتی^۷ و سلامت مالی^۸ اندازه‌گیری می‌کند و بر این اساس، میانگین رتبه اندازه دولت ایران در این مولفه‌ها در گزارش آزادی اقتصادی سال ۲۰۱۷ بنیاد

نمودار ۱. نسبت کل مخارج عمومی دولت مناطق مختلف اقتصادی جهان به تولید ناخالص داخلی آنها در سال ۲۰۱۵

جدول ۱. نمره و رتبه ایران و کشورهای منتخب در مولفه‌های اندازه دولت براساس گزارش شاخص آزادی اقتصادی سال ۲۰۱۷ بنیاد هریتیج (Heritage Foundation, 2017)

کشور	نمره ^۹ (رتبه)	میانگین سه مولفه اندازه دولت	مخارج دولت	بار مالیاتی	سلامت مالی
ایران	۸۹/۶ (۴۰)	۸۹/۶ (۴۰)	۹۲/۷ (۹)	۸۱/۱ (۷۳)	۹۴/۹ (۳۸)
آمریکا	۵۸/۲ (۱۳۶/۷)	۵۸/۲ (۱۳۶/۷)	۵۵/۹ (۱۲۳)	۶۵/۳ (۱۵۴)	۵۳/۳ (۱۳۳)
فرانسه	۳۵/۵ (۱۵۹/۷)	۳۵/۵ (۱۵۹/۷)	۲ (۱۷۶)	۴۷/۶ (۱۷۷)	۵۷ (۱۲۶)
آلمان	۶۴/۴ (۱۲۳/۷)	۶۴/۴ (۱۲۳/۷)	۴۱/۴ (۱۵۰)	۶۱/۹ (۱۶۵)	۸۹/۹ (۵۶)
ژاپن	۴۳/۴ (۱۵۰)	۴۳/۴ (۱۵۰)	۵۲/۳ (۱۳۲)	۶۸/۵ (۱۴۶)	۹/۵ (۱۷۲)
کره جنوبی	۸۰ (۷۸/۷)	۸۰ (۷۸/۷)	۶۸/۹ (۹۴)	۷۳/۷ (۱۲۰)	۹۷/۴ (۲۲)
چین	۷۸/۵ (۸۹)	۷۸/۵ (۸۹)	۷۳ (۷۹)	۷۰ (۱۴۲)	۹۲/۵ (۴۶)
ترکیه	۷۶/۳ (۸۷)	۷۶/۳ (۸۷)	۵۷/۷ (۱۱۷)	۷۵/۵ (۱۱۱)	۹۵/۷ (۳۳)
عربستان	۷۲/۶ (۸۳/۳)	۷۲/۶ (۸۳/۳)	۵۴/۵ (۱۲۹)	۹۹/۷ (۳)	۶۵/۷ (۱۱۸)

در جدول ۲ وضعیت نمره و رتبه مولفه‌های اندازه‌های دولت در ایران و منتخب کشورهای جهان بر اساس گزارش آزادی اقتصادی موسسه فریزر (۲۰۱۷) مورد مقایسه قرار گرفته‌اند؛ بنابراین از منظر این گزارش اندازه دولت ایران بزرگ ارزیابی شده است.

از سوی دیگر بررسی وضعیت نیروی کار سال ۱۳۹۴ کشور نشان می‌دهد ۱۶/۶ درصد از ۲۱/۹ میلیون نفر شاغل آن سال، مربوط به کارکنان بخش عمومی بوده است. این در حالی است که میانگین درصد اشتغال دولت عمومی از کل اشتغال کشورهای عضو سازمان همکاری اقتصادی و توسعه^{۱۶} در سال ۲۰۱۵، ۱۸/۱ درصد بوده است. در جدول ۳ این نسبت برای منتخب کشورهای عضو سازمان همکاری اقتصادی و توسعه نشان داده شده است (معاونت بررسی‌های اقتصادی اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و

هرییتیج و در میان ۱۸۰ کشور، چهلمین اندازه دولت کوچک ارزیابی شده است. در جدول ۱ وضعیت نمره و رتبه مولفه‌های اندازه دولت در ایران و منتخب کشورهای جهان بر اساس گزارش آزادی اقتصادی بنیاد هریتیج (۲۰۱۷) مورد مقایسه قرار گرفته‌اند؛ بنابراین از منظر این گزارش اندازه دولت ایران نسبتاً کوچک ارزیابی شده است.

موسسه فریزر^{۱۱} شاخص اندازه دولت را در قالب چهار مولفه هزینه‌های دولتی^{۱۱}، پرداخت‌های انتقالی و یارانه‌ها^{۱۲}، مالکیت و سرمایه‌گذاری دولتی^{۱۳} و بالاترین نرخ نهایی مالیات^{۱۴} ارائه می‌دهد و بر این اساس رتبه ایران در مولفه اندازه دولت با شاخص آزادی اقتصادی موسسه فریزر در سال ۲۰۱۷ در میان ۱۵۹ کشور مورد بررسی و برابر با ۱۲۷ امین دولت کوچک جهان ارزیابی شده است.

جدول ۲. نمره و رتبه ایران و کشورهای منتخب در مولفه‌ی اندازه دولت بر اساس شاخص آزادی اقتصادی موسسه فریزر ۲۰۱۷ (Fraser Institute, 2017)

نرخ مالیات نهایی بالا	شرکت‌های دولتی و سرمایه‌گذاری	نقل و انتقالات و یارانه‌ها	هزینه‌های دولتی	نمره اندازه دولت (رتبه)	نمره ^{۱۵} کشور
۷/۰۰	۰/۰۰	۷/۹۹	۶/۱۶	۵/۲۹ (۱۲۷)	ایران
۵/۰۰	۸/۰۰	۶/۰۸	۶/۶۲	۶/۴۳ (۸۰)	آمریکا
۳/۵	۸/۰۰	۲/۴۳	۲/۸۶	۴/۲۰ (۱۵۲)	فرانسه
۵/۰۰	۱۰/۰۰	۳/۱۴	۴/۰۳	۵/۵۴ (۱۱۷)	آلمان
۳/۰۰	۸/۰۰	۳/۶۶	۴/۱۷	۴/۷۱ (۱۴۴)	ژاپن
۵/۵۰	۱۰/۰۰	۷/۲۷	۴/۸۵	۶/۹ (۵۹)	کره جنوبی
۶/۰۰	۲/۰۰	۸/۲۹	۴/۰۱	۵/۰۸ (۱۳۶)	چین
۷/۰۰	۷/۰۰	۶/۱۵	۶/۳۲	۶/۶۲ (۶۷)	ترکیه
۱۰/۰۰	عدم وجود داده	عدم وجود داده	۰/۰۰	۵/۰۰ (۱۳۸)	عربستان

جدول ۳. درصد اشتغال دولت عمومی از کل اشتغال در منتخب کشورهای عضو سازمان همکاری اقتصادی و توسعه (OECD, 2017)

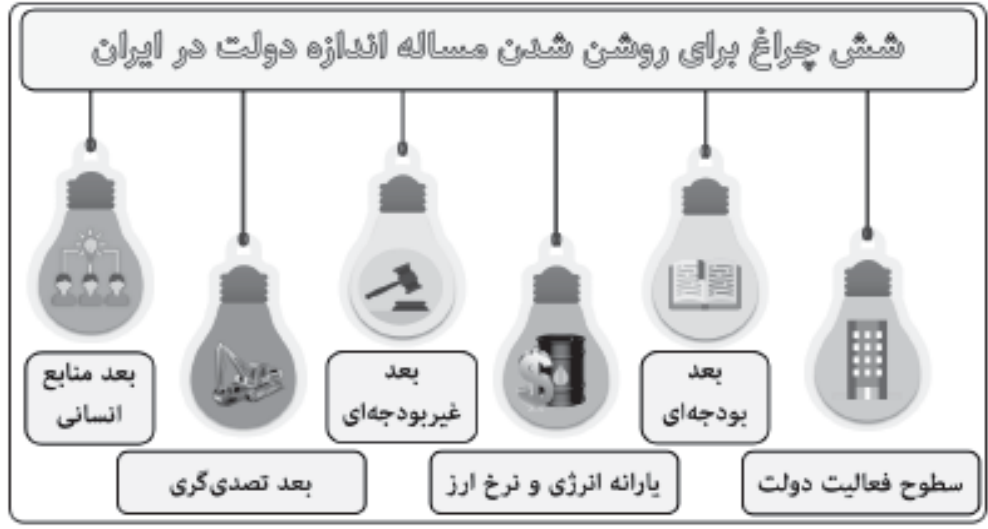
نام کشور	درصد اشتغال دولت عمومی از کل اشتغال	نام کشور	درصد اشتغال دولت عمومی از کل اشتغال
میانگین کشورهای عضو OECD	۱۸/۱	کانادا	۱۸/۲
ایالات متحده امریکا	۱۵/۳	فنلاند	۲۴/۹
انگلیس	۱۶/۴	یونان	۱۸
فرانسه	۲۱/۴	ایتالیا	۱۳/۶
آلمان	۱۰/۶	نروژ	۳۰
ژاپن	۵/۹	اسپانیا	۱۵/۷
کره جنوبی	۷/۶	ترکیه	۱۲/۴

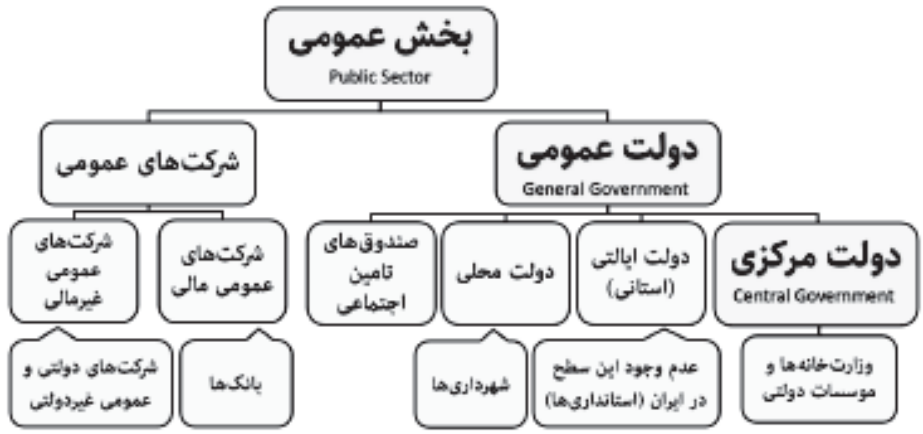
مثال رتبه دو کشور ایران و عربستان در مولفه بار مالیاتی اندازه دولت گزارش آزادی اقتصادی بنیاد هریتیج در سال ۲۰۱۷، به ترتیب ۷۳ و ۳ است^{۱۷}؛ در حالی که رتبه همین دو کشور بر اساس مولفه مخارج دولت، به ترتیب ۹ و ۱۲۹ ارزیابی شده است.^{۱۸} به عنوان مثالی دیگر می توان به مقایسه نمره ایران و فرانسه بر اساس دو مولفه اندازه دولت گزارش آزادی اقتصادی موسسه فریزر در سال ۲۰۱۷ اشاره کرد. نمره ایران و فرانسه در مولفه هزینه های دولتی به ترتیب ۱۶/۶ و ۸۶/۲ بود^{۱۹}؛ در حالی که نمره این دو کشور در همین سال در مولفه شرکت های دولتی و سرمایه گذاری به ترتیب ۰/۰ و ۸/۰۰ ارزیابی شده است^{۲۰}؛ بنابراین در

کشاورزی، (۱۳۹۶). بر این اساس اندازه دولت ایران از منظر نیروی انسانی، اختلاف قابل توجهی با میانگین کشورهای عضو سازمان همکاری اقتصادی و توسعه ندارد.

چنان که مشاهده شد در چهار آمار مذکور در خصوص اندازه دولت، ایران دارای چهار وضعیت متفاوت بوده است. این امر بیانگر لزوم برخورداری از نگاه جامع و پرهیز از نگاه های محدود یا تک بعدی در سنجش اندازه دولت است؛ بنابراین نه تنها تمرکز بر تحلیل های یک گزارش یا داده آماری برای فهم مسئله اندازه دولت کافی نخواهد بود بلکه آمارها و تحلیل های مولفه های گوناگون اندازه دولت در یک گزارش نیز الزاماً شبیه یکدیگر نیستند. به عنوان

شکل ۳. شش چراغ برای روشن شدن مسئله اندازه دولت در ایران

شکل ۴. سطوح مختلف دولت و اجزای آن (اداره بررسی ها و سیاست های اقتصادی بانک مرکزی، ۱۳۸۵)

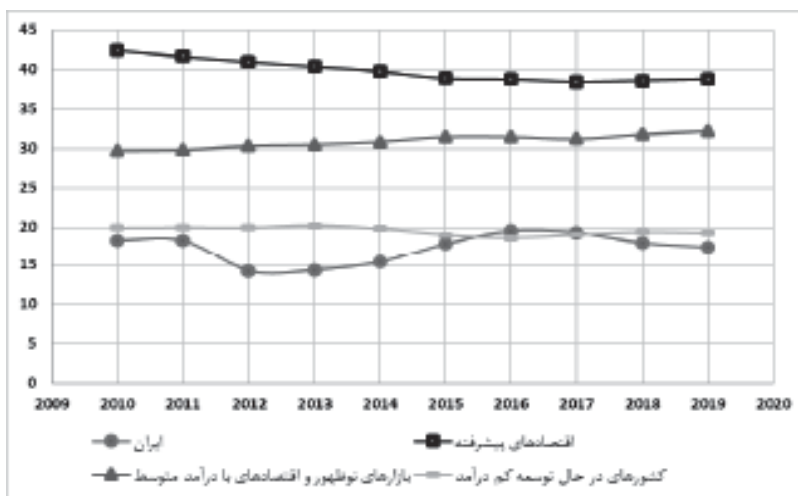

نسبتاً جامع برای اندازه‌گیری مفهوم اندازه دولت در نظر گرفته شود. بر این اساس در ادامه مقاله، توصیه می‌شود ۶ ملاحظه مربوط به سنجش و مقایسه اندازه دولت‌ها مدنظر قرار گیرد.

مفهوم‌شناسی مسئله اندازه دولت

همان‌طور که در بخش قبل مطرح شد، آمارها و گزارش‌های معتبر بین‌المللی تحلیل‌های متفاوتی از وضعیت اندازه دولت در ایران ارائه می‌دهند. در تحقیق حاضر به طرح ۶ ملاحظه برای فهم مسئله اندازه دولت در ایران پرداخته می‌شود. ملاحظات مذکور در قالب ۶ چراغ برای روشن شدن مسئله اندازه دولت در شکل ۳ نشان داده شده است.

صورت نگاه محدود و تک‌بعدی به مفهوم اندازه دولت ممکن است خطاهای قابل توجهی ایجاد شود. بر این اساس لازم است با طراحی چارچوبی مشخص، ابعاد گوناگون مفهوم اندازه دولت را در قالب شاخصی ترکیبی سامان داد تا ابعاد بیشتری از مفهوم اندازه دولت در قالب شاخص اندازه دولت تبیین گردند. از طرفی طراحی شاخصی که دربرگیرنده تمامی ابعاد مفهوم اندازه دولت باشد باعث پیچیدگی این شاخص و دشواری بیش‌ازحد سنجش آن خواهد شد. از این‌رو ضروری است نقطه بهینه‌ای بین شاخص‌های غیر ترکیبی و شاخص‌های بسیار پیچیده‌ای که دربردارنده قریب به اتفاق ابعاد مفهوم اندازه دولت هستند به‌عنوان شاخص مناسب و

نمودار ۲. روند تغییر نسبت مخارج عمومی دولت به تولید ناخالص داخلی برای ایران و ۳ دسته از کشورهای جهان (IMF, 2019)

جدول ۴. ترکیب هزینه‌های عمومی دولت‌ها در منتخب کشورهای OECD در سال ۲۰۱۵ و ایران ۱۳۹۴ (معاونت بررسی‌های اقتصادی اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی، ۱۳۹۶)

کره	آمریکا	انگلیس	ژاپن	آلمان	فرانسه	OECD	ایران	
۱۹/۴	۲۰/۸	۳۸/۴	۴۰/۷	۴۳/۱	۴۳/۱	۳۲/۶	۱۸/۵	رفاه اجتماعی
۱۶/۳	۱۶/۲	۱۲/۰	۸/۷	۹/۶	۹/۶	۱۲/۶	۱۴/۶	آموزش
۲/۱	۰/۷	۱/۵	۰/۹	۲/۳	۲/۳	۱/۵	۲/۲	فرهنگی و تفریحی
۱۲/۵	۲۴/۲	۱۷/۸	۱۹/۴	۱۶/۳	۱۴/۳	۱۸/۷	۱۲/۵	سلامت
۲/۶	۱/۴	۱/۱	۱/۷	۰/۹	۱/۹	۱/۴	۱/۷	مسکن و امکانات عمومی
۲/۵	۰/۰	۱/۸	۲/۹	۱/۴	۱/۸	۱/۳	۰/۳	حفاظت از محیط‌زیست و سایر
۱۶/۱	۸/۷	۷/۱	۹/۵	۷/۱	۱۰/۰	۹/۳	۱۹/۲	امور اقتصادی
۴/۰	۵/۴	۴/۷	۳/۲	۳/۶	۲/۹	۴/۳	۵/۰	امنیت و نظم عمومی
۷/۸	۸/۸	۵/۰	۲/۳	۲/۳	۳/۱	۵/۱	۱۶/۰	دفاعی
۱۶/۶	۱۳/۸	۱۰/۶	۱۰/۴	۱۳/۵	۱۱/۰	۱۳/۲	۹/۶	هزینه خدمات عمومی

۱. سطوح فعالیت دولت

مالیات و نیروی انسانی از استقلال برخوردار است. بر این اساس در ایران دولت ایالتی وجود ندارد اما استانداری‌ها به نمایندگی از دولت مرکزی در استان‌ها فعالیت می‌کنند. دولت محلی نیز به کوچکترین مناطق جغرافیایی که برای مقاصد سیاسی و اداری تفکیک شده‌اند مانند شهر یا شهرستان اشاره دارد و معمولاً به کمک‌های مالی دولت‌های سطح بالاتر نیازمند هستند. در ایران دولت محلی شامل شهرداری‌ها می‌شود (اداره بررسی‌ها و سیاست‌های اقتصادی بانک مرکزی، ۱۳۸۵). با توجه به تقسیم‌بندی مطرح‌شده در ارتباط با سطوح فعالیت دولت، نسبت اندازه سطوح مختلف دولت در کشورهای گوناگون یکسان نیست؛ بنابراین برای مقایسه اندازه دولت کشورهای گوناگون، مقایسه سطوح یکسان دولت‌ها کافی نبوده و باید سطوح مختلف هر یک از دولت‌ها در کنار هم مقایسه شوند. در شکل ۴ دسته‌بندی سطوح مختلف دولت و اجزای آن نشان داده شده است.

۲. بعد بودجه‌ای اندازه دولت

یکی از راه‌های اثرگذاری دولت‌ها بر اقتصاد از طریق بودجه‌های سالانه است. بخش مهمی از وظایف دولت‌ها از طریق سازوکارهای مربوط به بودجه پیاده‌سازی می‌شود (دادگر، نظری و صیامی عراقی، ۱۳۹۲). به‌طورکلی نقش بودجه‌ای دولت

فعالیت‌های دولت در سه سطح دولت مرکزی^{۲۱}، دولت عمومی^{۲۲} و بخش عمومی^{۲۳} قابل تعریف است. دولت مرکزی، بر تمام قلمرو کشور حاکمیت سیاسی داشته و وظیفه تدوین و اجرای سیاست‌ها جهت وصول به اهداف و مقاصد ملی را بر عهده دارد. همچنین نسبت به تأمین خدمات جمعی در جهت منافع کلی جامعه مانند دفاع ملی، ارتباط با دیگر کشورها و عملکرد بهینه نظام اقتصادی و اجتماعی مسئول بوده و به‌نوعی پیچیده‌ترین سطح دولت محسوب می‌شود. طبق قوانین بودجه، دولت مرکزی در ایران شامل وزارتخانه‌ها و موسسات دولتی است. دولت عمومی نیز همه واحدهای دولتی و موسسات غیرانتفاعی غیر بازاری^{۲۴} که توسط واحدهای دولتی کنترل و به‌طور عمده تأمین مالی می‌شوند را در برمی‌گیرد^{۲۵} و شامل شرکت‌های عمومی نیست. در نظام آمارهای مالی دولت، دولت عمومی متشکل از سه سطح مرکزی، ایالتی (استانی یا منطقه‌ای) و محلی در نظر گرفته می‌شود که البته همه کشورها این سه سطح را ندارند. صندوق‌های تأمین اجتماعی را می‌توان به‌عنوان یک بخش مجزا و یا ذیل هر یک از سایر بخش‌ها در نظر گرفت. دولت ایالتی یا استانی یا منطقه‌ای ناظر به بزرگترین واحد جغرافیایی یک کشور تعریف می‌شود و معمولاً در حوزه اخذ

جدول ۵. فهرست مولفه‌های شاخص‌های اثربخشی و اختلال دولت (نیلی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۷۵ و ۲۲۶-۲۲۷)

مولفه‌های شاخص اختلال دولت	مولفه‌های شاخص اثربخشی دولت
۱. اختلال سیاست مالی	۱. سطح کیفیت و مهارت‌های فنی و اجرایی کارکنان بخش عمومی
۲. اختلال سیاست پولی	۲. توانایی دولت در فرموله کردن و اجرای سیاست‌های ملی
۳. اختلال سیاست اعتباری	۳. توانایی دولت در انعکاس شرایط و واکنش موثر به مسائل اقتصاد داخلی
۴. اختلال سیاست تجاری	۴. توانایی دولت در ایجاد، ارائه و حفظ زیرساخت‌ها
۵. اختلال سیاست نرخ ارز	۵. توانایی دولت در اجرای سیاست‌های مالی
۶. اختلال سیاست‌های بازار کار	۶. توانایی دولت در اجرای سیاست‌های پولی
۷. اختلال سیاست‌های قیمت‌گذاری	۷. مدیریت بدهی خارجی
-	۸. وجود یا عدم وجود قوانین مهم از جمله قانون سرمایه‌گذاری خارجی، قانون رقابت و انحصار

شکل ۵. کیفیت بعد غیر بودجه‌ای دولت

متفاوتی با درآمدهای ناشی از فروش منابع طبیعی نظیر نفت یا درآمدهای ناشی از تصدی‌گری اقتصادی دارد. همان‌طور که اشاره شد یکی دیگر از ملاحظات مربوط به بعد بودجه‌ای اندازه دولت مربوط به چگونگی هزینه‌کرد مخارج دولتی است. چگونگی هزینه‌کرد میزان ثابتی از مخارج دولت باعث اثرات متفاوتی در عملکرد کشور خواهد شد. در جدول ۴ چگونگی هزینه‌کرد مخارج دولتی در کشورهای منتخب نشان داده شده است. چنان‌که مشاهده می‌شود سهم برخی از بخش‌ها نظیر رفاه اجتماعی، سلامت و هزینه خدمات عمومی در ایران کمتر از میانگین کشورهای سازمان همکاری اقتصادی و توسعه است و در مقابل در سهم بخش‌هایی نظیر امور اقتصادی، دفاعی و آموزشی در ایران بیشتر از میانگین کشورهای سازمان همکاری اقتصادی و توسعه است.

رامی‌توان در سه حوزه جمع‌آوری درآمد، انجام هزینه و مدیریت عدم تعادل بررسی نمود (نیلی و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۰-۱۹). به‌طورکلی آن جنبه از اندازه دولت که در بودجه عمومی سالانه دولت‌ها قابل مشاهده است در قالب سازوکار بودجه‌ای دخالت دولت در کشور قابل تصور است. بر این اساس میزان بودجه عمومی کشور و نسبت مخارج عمومی به تولید ناخالص داخلی نیز در حوزه بعد بودجه‌ای اندازه دولت قرار می‌گیرد. در نمودار ۲ روند تغییرات نسبت مخارج عمومی دولت به تولید ناخالص داخلی برای ۳ دسته از کشورهای جهان و ایران نشان داده شده است. روش‌های گوناگون جمع‌آوری درآمدهای دولت، اثرات متفاوت بر عملکرد اقتصادی کشور دارد و بر این اساس توجه به این مسئله در بعد بودجه‌ای اندازه دولت اهمیت پیدا می‌کند. به‌عنوان مثال جمع‌آوری درآمد دولت از طریق مالیات، اثرات

جدول ۶. مجموعه تصدی‌های دولت بر اساس تفکیک قانون مدیریت خدمات کشوری

امور تصدی‌های اقتصادی	امور تصدی‌های زیربنایی	امور تصدی‌های اجتماعی، فرهنگی و خدماتی
آن دسته از اموری که دولت، متصدی اداره و بهره‌برداری از اموال جامعه است و مانند اشخاص حقیقی و حقوقی در حقوق خصوصی عمل می‌کند، از قبیل تصدی در امور صنعتی، کشاورزی، حمل‌ونقل، بازرگانی، مسکن و بهره‌برداری از طرح‌های امور زیربنایی	آن دسته از طرح‌های تملک دارایی‌های سرمایه‌ای است که موجب تقویت زیرساخت‌های اقتصادی و تولیدی کشور می‌شود، از قبیل طرح‌های آب و خاک و شبکه‌های انرژی، ارتباطات و راه	آن دسته از وظایفی که منافع اجتماعی حاصل از آنها نسبت به منافع فردی برتری دارد و موجب بهبود وضعیت زندگی افراد می‌گردد، از قبیل آموزش و پرورش عمومی و فنی و حرفه‌ای، علوم و تحقیقات، درمان، توان‌بخشی، تربیت‌بدنی و ورزش، اطلاعات و ارتباطات عمومی و امور فرهنگی، هنری و تبلیغات اسلامی

جدول ۷. آمار تعداد کارکنان دستگاه‌های اجرایی کشور و نهادهای انقلاب اسلامی در ابتدای سال ۹۷ (سازمان اداری و استخدامی کشور، ۱۳۹۷)

ردیف	عنوان دستگاه اجرایی	کارکنان	ردیف	عنوان دستگاه اجرایی	کارکنان
۱	وزارت آموزش و پرورش	۹۵۵۲۹۱	۱۱	وزارت صنعت، معدن و تجارت	۴۵۰۴۰
۲	وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی	۴۲۷۳۸۵	۱۲	وزارت نیرو	۳۴۱۸۱
۳	وزارت امور اقتصادی و دارایی	۱۱۷۱۲۳	۱۳	وزارت کشور	۳۱۱۸۸
۴	نهادهای و موسسات عمومی غیردولتی	۱۱۰۶۳۰	۱۴	ریاست جمهوری	۲۷۳۳۰
۵	وزارت نفت	۱۰۴۳۷۳	۱۵	وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات	۲۱۲۴۴
۶	قوه قضائیه	۸۷۹۸۶	۱۶	وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی	۱۲۷۰۱
۷	وزارت جهاد کشاورزی	۸۶۵۷۸	۱۷	وزارت ورزش و جوانان	۷۲۸۰
۸	وزارت علوم، تحقیقات و فناوری	۸۰۷۳۱	۱۸	وزارت امور خارجه	۳۵۱۸
۹	وزارت راه و شهرسازی	۴۶۴۷۶	۱۹	وزارت دادگستری	۲۳۱۷
۱۰	وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی	۴۶۲۹۴	۲۰	سایر موسسات	۲۹۲۶۲
جمع کل دستگاه‌های اجرایی: ۲۲۷۶۹۲۸					

همان طور که اشاره شد چگونگی مدیریت عدم تعادل نیز یکی از سازوکارهای تاثیرگذاری بعد بودجه ای اندازه دولت است. دولت ها می توانند عدم تعادل بودجه ای کشور را با استفاده از روش هایی نظیر استقراض از بانک مرکزی، استقراض عمومی، استقراض خارجی و کاهش هزینه ها جبران کنند که اتخاذ هر یک از موارد مذکور اثرات متفاوتی بر عملکرد کشور خواهد داشت. یکی از مولفه های مربوط به شاخص اندازه دولت، گزارش آزادی اقتصادی بنیاد هریتیج، سلامت مالی است که به میزان کسری بودجه و بدهی عمومی دولت ها اشاره دارد.

۳. تاثیر یارانه های انرژی و نرخ ارز بر اندازه دولت

یارانه های گسترده پنهان حامل های انرژی در ایران باعث کاهش قدرت توضیح دهندگی شاخص نسبت مخارج دولت به تولید ناخالص داخلی برای اندازه دولت شده است؛ به طوری که با در نظر گرفتن ارقام برآوردی برای یارانه انرژی و مابه التفاوت نرخ، ارز اندازه دولت بسیار بزرگ تر خواهد شد (کميجانی و نظری، ۱۳۸۸). سازمان برنامه و بودجه در دی ماه ۹۷ در گزارشی، مجموع یارانه های پنهان بر مبنای ارز ۸۰۰۰ تومان و نرخ ارز کالای اساسی ۴۲۰۰ تومان را حدود ۶۵۰ هزار میلیارد تومان پیش بینی می کند که این رقم بیش از حجم بودجه عمومی دولت در سال ۱۳۹۸ است (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۹۷). با توجه به عدم احتساب یارانه های پنهان در بودجه کشور، این امر تاثیر به سزایی در کوچک نمایی اندازه دولت دارد. این در حالی است که از سال ۱۳۸۲ مبالغی تحت عنوان یارانه های انرژی در اعتبارات هزینه دولت منظور گردیده است. از این رو طی دوره ۱۳۸۴-۱۳۸۲ نسبت کل مخارج دولت به تولید ناخالص داخلی از ۲۳ درصد در سال ۱۳۸۱ به ۳۹/۷ درصد افزایش یافت. از سال ۱۳۸۵ نیز یارانه

حامل های انرژی از اعتبارات هزینه ای دولت حذف شد (نیلی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۴۸). پرداخت یارانه ها علاوه بر اثرگذاری بر بعد بودجه ای اندازه دولت که سطور فوق به آن اشاره شد، بر بعد غیر بودجه ای اندازه دولت نیز تاثیرگذار است، زیرا از مجرای یک تصمیم قانونی، ساختار انگیزشی افراد جامعه در خصوص شیوه مصرف کالای یارانه ای تحت تاثیر قرار می گیرد. از سوی دیگر در بازه هایی از زمان که در کشور ارز چند نرخی بوده است، بخشی از مخارج دولت بر اساس نرخ های ارز تثبیت شده که اختلاف فاحشی با نرخ های رایج در بازار غیر رسمی داشته، صورت گرفته است. از این رو شاخص اندازه دولت طی این دوره به میزان زیادی کوچک نمایی شده است (اداره بررسی ها و سیاست های اقتصادی بانک مرکزی، ۱۳۸۵). در سال ۱۳۷۲ به دلیل افزایش نرخ ارز اعتبارات بودجه عمومی دولت حدود دو برابر شد. در سال ۱۳۸۱ و در پی اجرای حکم بند ۲۹ تبصره ۲۹ قانون بودجه سال ۱۳۸۰ مبنی بر یکسان سازی نرخ ارز، پرداخت های بودجه عمومی دولت ۱۳۸۱، ۶۱ درصد رشد داشت که حدود ۲۰ درصد از این افزایش به واسطه یکسان سازی نرخ ارز بود. بخش قابل توجهی از نوسان مخارج بودجه عمومی دولت در سال های گذشته ناشی از تغییرات نرخ ارز بوده است. از این رو به منظور قابل مقایسه نمودن مخارج عمومی دولت در سال های مختلف در برآورد اندازه دولت (نسبت مخارج عمومی به تولید ناخالص داخلی)، تعدیل های لازم، ضروری به نظر می رسد (نیلی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۴۸)؛ بنابراین هر چه میزان اختلاف نرخ رسمی و غیر رسمی ارز در کشور افزایش یابد، کوچک نمایی اندازه دولت افزایش پیدا می کند.

۴. بعد غیر بودجه ای اندازه دولت

دولت ها از راه سیاست ها، قوانین و مقررات بر عملکرد

جدول ۸. چارچوب رابطه مفهوم اندازه دولت و ابزارهای سیاستی

اگر اندازه دولت به این معنا باشد:	تعدیل اندازه دولت یعنی:
سازوکارهای بودجه ای	اصلاح و تعدیل ساختار بودجه (تعدیل میزان مخارج دولت، اصلاح شیوه درآمدی و هزینه کرد و بهبود تعادل مالی دولت)
سازوکارهای غیر بودجه ای	اصلاح قواعد و مقررات و حذف قواعد و مقررات اختلال زا
سازوکارهای تصدی گری	خصوصی سازی و استفاده از ظرفیت های بخش خصوصی
منابع انسانی	تعدیل و اصلاح مشخصات، ساختار، توزیع و ترکیب نیروی انسانی

تصدی‌های اجتماعی، فرهنگی و خدماتی، تصدی‌های زیربنایی و تصدی‌های اقتصادی به شرح جدول ۶ تقسیم می‌کند.

تصدی‌گری دولت‌ها دارای منافعی نظیر ایجاد اشتغال، توسعه مناطق محروم، توزیع عادلانه ثروت و جلوگیری از انحصار و تسهیل فرآیند توسعه و برنامه‌ریزی است (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۸۳). همچنین دربرگیرنده معایبی نظیر تفاوت نسبی کارایی دولت در اداره واحدهای تولیدی در مقایسه با بخش خصوصی، هزینه فرصت فعالیت‌های اقتصادی دولت، اثر منفی بر سرمایه‌گذاری بخش خصوصی برای تولید همان نوع از کالا (نیلی و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۰) و بروز تعارض منافع میان وظایف حاکمیتی و تصدی‌گری دولت است.

۶. بعد منابع انسانی اندازه دولت

یک وجه دیگر اندازه دولت، تعداد و نحوه توزیع نیروی انسانی دولت در بخش‌ها و سطوح مختلف است. چنان‌که در مقدمه اشاره شد برخی مولفه‌های اندازه دولت نظیر میزان افراد استخدام در دولت و سهم اشتغال بخش دولتی نسبت به مجموع اشتغال کشور به بعد منابع انسانی اندازه دولت دلالت دارند. به نظر می‌رسد مشکل ساختار دولتی کشور حجم و کمیت نظام اداری به معنای تعداد کارکنان دولت و واحدها و سازمان‌های اداری نیست، زیرا در مقایسه با میانگین‌های دنیا، وضعیت نامناسبی از این حیث وجود ندارد، بلکه آنچه مهم است کیفیت نظام اداری موجود است (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۸۹: ۱۱).

در جدول ۷ آمار تعداد کارکنان دستگاه‌های اجرایی کشور (مشمول و غیرمشمول قانون مدیریت خدمات کشوری) و نهادهای انقلاب اسلامی در ابتدای سال ۱۳۹۷ نشان داده شده است.^{۲۷}

جمع‌بندی

مفهوم‌شناسی مسئله اندازه دولت در قالب طرح ۶ چراغ برای روشن شدن این مسئله، به تبیین تفاوت تحلیل‌ها و آمارهای گزارش‌های بین‌المللی مختلف می‌پردازد. به‌عنوان مثال در گزارش آزادی اقتصادی بنیاد هریتیج به ابعاد بودجه‌ای و غیر بودجه‌ای اندازه دولت توجه شده است، درحالی‌که گزارش آزادی اقتصادی موسسه فریزر علاوه بر ۲ بعد مذکور به بعد تصدی‌گری دولت نیز توجه داشته است. این مسئله علت اصلی تفاوت ۸۰ پله‌ای رتبه ایران

کشور اثر می‌گذارند (دادگر و دیگران، ۱۳۹۲). پوزنر در مقاله‌ای تحت عنوان «مقررات به مثابه مالیات» ابزار مالی را به‌عنوان یکی از دو ابزار اجرایی سیاست‌های عمومی قلمداد می‌کند و ابزار دیگر را که به مثابه قسمت خاموش بخش عمومی است، مقررات می‌داند. در حقیقت نسبت هزینه‌های بودجه‌ای (B) و همچنین هزینه‌های تحمیلی بر بخش خصوصی به دلیل وجود قواعد و مقررات عمومی (R) بر درآمد ملی (Y)، به‌عنوان معیاری برای اندازه واقعی بخش عمومی مطرح می‌شود $[G = (B+R)/Y]$ (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۱). این در حالی است که نقش قانون‌گذاری دولت به دلیل نداشتن هیچ نوع بار مالی برای دولت، به‌سختی به‌صورت یک معیار عددی قابل اندازه‌گیری است (کمپجانی و نظری، ۱۳۸۸). نیلی و همکاران در کتاب دولت و رشد اقتصادی به منظور بررسی ابعاد دخالت‌های غیر بودجه دولت در اقتصاد ایران و تبیین نقش دولت در تحولات رشد اقتصادی به محاسبه دو شاخص «اختلال دولت» و «اثر بخشی دولت» می‌پردازند. در جدول ۵، مولفه‌های شاخص‌های مذکور نشان داده شده است.

اگر شکست بازار ناظر به خطای عدم ارتکاب دولت و شکست دولت ناظر به خطای ارتکاب دولت در نظر گرفته شود.^{۲۶} بر این اساس درجه اثر بخشی دولت با «خطای عدم دخالت دولت» و «شکست بازار» نسبت عکس دارد. همچنین درجه ایجاد اختلال دولت متناسب با «خطای دخالت دولت» و «شکست دولت» است. به‌عنوان مثال لزوم اخذ مجوزهای غیر ضروری برای تاسیس بنگاه‌های تولیدی یکی از خطاهای دخالت دولت بوده که تبعات منفی قابل توجهی برای فضای کسب‌وکار کشور به همراه دارد؛ بنابراین همان‌طور که در شکل ۵ ملاحظه می‌شود کیفیت بعد غیر بودجه‌ای دولت وابسته به درجه اثر بخشی دولت و درجه اختلال دولت در نظر گرفته می‌شود.

۵. بعد تصدی‌گری اندازه دولت

مسیر دیگر تاثیر فعالیت‌های دولت بر اقتصاد، متاثر از میزان مالکیت دولت بر واحدهای تولیدی و زیربنایی و مجموعه تصدی‌های دولت است. (نیلی و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۰) قانون مدیریت خدمات کشوری مجموعه تصدی‌های دولت را در ۳ دسته

بی‌نوشت‌ها

۱. این مقاله، تکمیل شده و اصلاح شده مقاله «مفهوم‌شناسی و دسته‌بندی ابعاد مسئله اندازه دولت؛ مقدمه تعدیل ساختاری و متناسب‌سازی تشکیلات نظام اداری در ایران» است که در بهمن ماه ۱۳۹۷ در دومین کنفرانس حکمرانی و سیاست‌گذاری عمومی منتشر شده است. همچنین محتوای مقاله حاضر در جلسه هم‌اندیشی «بررسی مسئله اندازه دولت در ایران» که به همت سازمان اداری و استخدامی کشور و اندیشکده حکمرانی دانشگاه شریف در تابستان ۱۳۹۸ با حضور تعدادی از صاحب‌نظران این حوزه برگزار شد، ارائه شده است.

۲. بند دهم اصل سوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

3. Gross domestic products (GDP)
4. International Monetary Fund (IMF)
5. Heritage Foundation
6. Government Spending
7. Tax Burden
8. Fiscal Health
۹. نمره بالاتر و رتبه پایین‌تر به معنای نسبت مخارج دولتی کمتر، مالیات کمتر و سلامت مالی بیشتر است.
10. Fraser Institute
11. Government consumption
12. Transfers and subsidies
13. Government enterprises and investment
14. Top marginal tax rate
۱۵. نمره بالاتر و رتبه پایین‌تر به معنای هزینه‌های دولتی کمتر، نقل و انتقالات و یارانه‌های کمتر، شرکت‌های دولتی و سرمایه‌گذاری کمتر و نرخ مالیات کمتر است.
16. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)
۱۷. رتبه بالاتر به معنای اخذ مالیات بیشتر و بزرگ‌تر بودن این مولفه اندازه دولت است.
۱۸. رتبه بالاتر به معنای مخارج دولتی بیشتر و بزرگ‌تر بودن این مولفه اندازه دولت است.
۱۹. نمره بالاتر به معنای هزینه‌های دولتی کمتر است. (نمرات در

در شاخص اندازه دولت این ۲ گزارش است. با توجه به دسته‌بندی انجام شده در خصوص ابعاد مسئله اندازه دولت، مفهوم تعدیل اندازه دولت از منظر هر یک از این ابعاد متفاوت بوده و به شرح جدول ۸ مطرح می‌شود.

البته توجه به این نکته ضروری است که ابعاد گوناگون اندازه دولت با هم مرتبط بوده و تصمیم‌گیری در خصوص تعدیل اندازه دولت در یک بعد بدون توجه به سایر ابعاد امری ناقص و ناپایدار به نظر می‌رسد. به عنوان مثال، اصلاح ساختار بودجه مستلزم اصلاح رویه‌های اجرایی و یا کاهش نقش تصدی‌گرایانه دولت است. به طور مشابه، استفاده از ظرفیت‌های بخش خصوصی نه تنها نیازمند اصلاح مقررات است؛ بلکه پیامدهایی را هم برای ساختار و توزیع منابع انسانی به همراه خواهد داشت. این در حالی است که تعدیل هم‌افزای ابعاد مختلف اندازه دولت در گرو اتکای همه آنها به چشم‌انداز و نقشه واحد بازطراحی دولت خواهد بود. در حقیقت استخراج نقشه حکمرانی کشور که در بردارنده نقش و کارکرد دولت در جامعه است، مقدمه تعدیل اندازه دولت محسوب می‌شود. از این رو، می‌توان ادعا کرد مسئله اندازه دولت مسئله اصلی نیست، بلکه مسئله اصلی تعیین نقش و کارکرد دولت در جامعه و ترسیم و بازطراحی ساختار و وظایف سطوح مختلف آن است. به عبارت دیگر، اصرار بر کوچک‌سازی دولت بدون داشتن تصویری از نقش مطلوب آن در جامعه و ساختار بهینه انجام آن، اصراری نادرست و -چنان‌که مسیر گذشته نشان داده است- بی‌ثمر است.

توجه به این مسئله خصوصا از این حیث حائز اهمیت است که توسعه اقتصادی-اجتماعی، رونق اقتصاد غیرمتکی به نفت، توانمندی بخش خصوصی و اندازه دولت قطعاتی در یک پازل هستند. از سویی، بدون داشتن تصویر روشنی از نقش دولت، نمی‌توان هم برای آن نقش توسعه‌ای قائل شد و هم انتظار داشت که سیاست‌هایی را جهت توانمندسازی بخش خصوصی اعمال کرده و اندازه آن کاهش یابد. از سوی دیگر، کوچک‌سازی دولت از طریق خصوصی‌سازی و یا کاهش نیروی انسانی در بخش‌هایی نظیر بهداشت و آموزش، هم‌زمان با تصدی‌گری در بخش‌های اقتصادی منجر به مغفول ماندن خدمات اساسی هم‌زمان با کاهش فرصت‌های رشد بخش خصوصی می‌شود.

بازه ۰ تا ۱۰ می باشند.)

۲۰. نمره بالاتر به معنای دخالت کمتر دولت در شرکت‌داری و سرمایه‌گذاری دولتی است. (نمرات در بازه ۰ تا ۱۰ می باشند.)
21. Central Government
22. General Government
23. Public Sector
24. Non-Market Nonprofit Institutions
25. Government Finance statistics Manual (GFSM) 2001
۲۶. این ایده از اسلایدهای درس آشنایی با رشد اقتصادی دکتر فرهاد نیلی و خانم محمودزاده در سال ۹۴ و در دانشکده مدیریت و اقتصاد دانشگاه صنعتی شریف اخذ شده است.
۲۷. آمار مذکور نیروهای نظامی و انتظامی و کارکنان وزارتخانه‌های اطلاعات، دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح و شرکت‌های وابسته را به دلیل محرمانه بودن در بر نمی‌گیرد. همچنین آمار مربوط به کارکنان شهرداری‌ها و شرکت‌های دولتی نیز مطرح نشده است.
- منابع**
۱. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.
۲. قانون مدیریت خدمات کشوری (۱۳۸۶)، سایت مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. (شماره ۳۸۵/۳۰/۹۷۴۰۱۰)
۳. نیلی، مسعود؛ درگاهی، حسن؛ کردیچیه، محمد؛ نیلی، فرهاد. (۱۳۹۳)، چاپ چهارم، دولت و رشد اقتصادی در ایران. نشر نی.
۴. قلی‌پور، رحمت‌الله (۱۳۹۵)، چالش‌های نظام اداری، بررسی موردی ایران، تهران، دانشگاه تهران.
۵. اداره بررسی‌ها و سیاست‌های اقتصادی بانک مرکزی جمهوری اسلامی (۱۳۸۵)، اندازه‌دولت در اقتصاد ایران (تالیف: حسین بازمحمدی و اکبر چشمی)
۶. دادگر، یدالله. نظری، روح‌الله و صیامی عراقی، ابراهیم (۱۳۹۲)، دولت و مالیات بهینه در اقتصاد بخش عمومی و کارکرد دولت و مالیات در ایران. فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات اقتصادی کاربردی در ایران. شماره ۵.
۷. عبدالحسین زاده، محمد. قریشی، سید محمد حسین. شهرآئینی، سید مجتبی. (۱۳۹۷). راه‌کارهای بهبود برنامه‌های اصلاح نظام اداری مبتنی بر آسیب‌شناسی برنامه‌های گذشته. فصلنامه تخصصی سازمان اداری و استخدامی کشور. سری ۲ شماره ۲.
۸. کمیجانی، اکبر. حق‌شناس، هادی (۱۳۹۳)، بررسی آثار اندازه‌دولت بر رشد اقتصادی در ایران. فصلنامه علوم اقتصادی. شماره ۲۸.
۹. کمیجانی، اکبر و نظری، روح‌الله (۱۳۸۸)، تاثیر اندازه دولت بر رشد اقتصادی در ایران، فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی، سال ۹، شماره ۳.
۱۰. مرکز پژوهش‌های مجلس (۱۳۸۹)، اظهار نظر کارشناسی درباره: طرح ساماندهی ارتقاء بهره‌وری دستگاه‌های اجرایی دولتی (بررسی مقدماتی اصلاح ساختار تشکیلات دولت و کاهش تعداد وزارتخانه‌ها) (تهیه و تدوین کنندگان: حبیب‌الله رعنائی، مهدی مرتضوی)
۱۱. مرکز پژوهش‌های مجلس (۱۳۸۶)، با نمایندگان مردم در مجلس هشتم
۱۴. دولت و اندازه آن. (تهیه و تدوین: ویدا خورشیدی تطف و امید عطائی)
۱۲. اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی تهران، معاونت بررسی‌های اقتصادی (۱۳۹۵)، آیا اندازه دولت بر رشد اقتصادی موثر است؟
۱۳. اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی تهران، معاونت بررسی‌های اقتصادی (۱۳۹۶)، نگاهی به وضعیت دولت‌ها در کشورهای OECD و ایران
۱۴. مرکز پژوهش‌های مجلس، (۱۳۹۵) نظام اداری برنامه‌های توسعه (با مروری بر آسیب‌های این حوزه و اولویت بندی آن) (تهیه و تدوین: مریم طهرانی، محمدرضا مالکی)
۱۵. مرکز پژوهش‌های مجلس (۱۳۹۱)، رشد اندازه واقعی دولت. (مترجم: طاهر ملکی)
۱۶. مرکز پژوهش‌های مجلس، (۱۳۸۳) مبانی نظری دخالت دولت در اقتصاد (تهیه و تدوین: حمید افتخاری)
۱۷. حیدری، محمدرضا (۱۳۸۴)، اندازه دولت؛ وضع موجود و وضع مطلوب. فصل‌نامه پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع). شماره ۲۷.
۱۸. سازمان برنامه و بودجه کشور (۱۳۹۷)، گزارش پژوهشی نظام یارانه‌ای در ایران، تخمین ابعاد کمی یارانه‌های آشکار و پنهان در نظام یارانه‌ای ایران، نسخه اول. (نویسندگان: نیلوفر دمنه، عالییه ناظمی، علیرضا عبدالله زاده، فرنوش حاجی‌ها).
19. Heritage Foundation. (Miller, Terry. Kim, Anthony B.) Index of Economic Freedom, 2017 annual report, www.heritage.org
20. OECD, Government at a Glance 2017
21. Fraser Institute (Gwartney, James. Lawson, Robert & Hall, Joshua.) Economic Freedom of the World. 2017 Annual Report
22. IMF DataMapper, 2019. www.imf.org (International Monetary Fund)